

Гадяцькі акти другої половини XVII століття у серійному виданні "Універсали українських гетьманів"

У статті на основі універсалів розкривається місце і роль міста Гадяча в процесі українського державотворення як рангової маєтності українських гетьманів.

Ключові слова: універсал, гетьман, документ, гетьманська держава.

Місто Гадяч з моменту заснування було приречене на насичену багату історію. Розташоване на родючих ґрунтах, в мальовничому місці, де річка Грунь впадає до Псла, оточене лісами, забезпечене природними ресурсами. Придатність до проживання та оборони була оцінена ще в давнину, першими поселенцями, які уподобали цю місцевість, починаючи з V століття до н.е. [1, с. 158].

З розвитком господарства, поселення, зростаючи багатіє, і стає об'єктом міждержавних суперечок. Двічі ми подибуємо згадки про Гадяч: вперше, це Поляннівський «вічний договір» між Річчю Посполитою і Московською державою (1634 року, ратифікований у 1635 році) про лінію кордону – Ромен – Жидке – Ведмеже – Липове – Красне – Гадяч – Сарське [2, с. 18]; наступного разу, в період розвитку українсько-російських стосунків, коли окреслювалась територія Гетьманщини – Ямпіль – Чернівці – Мурахва – Красне-Вінниця – Плявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород – Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин [2, с. 115].

За доби Богдана Хмельницького Гадяч стає полковим центром Лівобережної України, а згодом трансформується в центр староства, стає ранговою гетьманською маєтністю [1, с. 156].

У період середньовічних воєн правителі, окрім столичних центрів, мали ще й резиденції з особливим статусом, де можна було за необхідності унебезпечитись, перечекати лиху годину, зібрати військо, прийняти послів, відпочити, врешті-решт. Задля цих потреб в Гадячі зберігаються гетьманські кошти (скарбниця), накопичуються припаси, місто стає значним політичним центром. Для задоволення духовних потреб Богдан Хмельницький гетьманським універсалом закріпив привілеї Гадяцького монастиря [3, с. 185].

Прикордонне розташування робить Полтавщину об'єктом активного втручання московського уряду і вписує в історію краю низку визначних

та кривавих подій козацько-гетьманської доби. Використавши амбітні, провладні намагання полтавського полковника Мартина Пушкаря, царський уряд спровокував громадянську братовбивчу війну, в якій загинули десятки тисяч українців. Гетьман Іван Виговський, у пошуках противаги московським впливам, зміцнює зв'язки з Польщею, які оформились у Гадяцькому трактаті 1658 року [4, с. 9]. Місто Гадяч і його жителі здобули світової слави, завдяки польсько-литовсько-української унії.

Найчисельніша група документів гадяцького походження була в часи гетьманування Івана Брюховецького. Хронологічно це період з 2 лютого 1666 року і до 25 травня 1668 року. Останній універсал Брюховецького побачив світ за кілька днів до його смерті. Тематично гетьманські універсали мали такі спрямування. За традицією, започаткованою Богданом Хмельницьким, і, як глибоко віруюча людина, Іван Брюховецький стає на захист православної церкви. Універсалом від 15 грудня 1666 року Прилуцький Густинський монастир отримав у володіння озера при Вовчих Лозах [4, с. 346], 2 травня 1667 року Лубенський Мгарський монастир «для помноження хвали Божої» одержує Чигрин-Дубровські та Воронинські озера [4, с. 348]. За Київським Пустинним Микільським монастирем було закріплене право осаджувати слободи на спустошених землях зруйнованої Пивської обителі для її відбудови [4, с. 349].

Чернігівський священник Степан Шуба, гетьманським універсалом від 13 січня 1668 року отримав у власність села Орлівку, Грабівку та Вершину Муравейську [4, с. 352–353]. Прибуток з млинів на річці Плоска було виділено на будівництво Стародубівської церкви святого Миколая [4, с. 361]. Ще один універсал отримав від гетьмана Брюховецького Лубенський Мгарський монастир 1 квітня 1668 року, яким йому повертали-ся два млини лубенської греблі, відібрані раніше

московським воєводою [4, с. 364]. Батуринський Крупицький монастир отримав у маєтність села: Обмачів, Хмелів, Любитів, Заболотів та Озаричі (10 травня 1668 року) [4, с. 366–367], а Батуринський жіночий монастир – Батуринський перевіз, Жуківські ґрунти, село Отюш, два млини на річці Осоті (25 травня 1668 року) [4, с. 367].

Призначення цих універсалів було щоб «отчина его царского пресветлого величества... малым нашим старанием... в покою розширялася, а места святые, монастыри и церкви Божие... помножине брали» [4, с. 349].

Кілька законодавчих актів було спрямовано на захист прав міщан, права і привілеї яких намагалася обмежити козацька старшинська адміністрація.

Так Ніжинський магістрат 2 лютого 1666 року отримує право на шинкування горілкою. В універсалі були означені умови і об'єми гуртової і роздрібної торгівлі [4, с. 349].

2 березня 1668 року місто Стародуб було обдароване магдебурзьким правом, а за чотири дні, стародубівський магістрат, як орган міського самоврядування для економічної підтримки одержав два млини – на річках Бабинці та Ваблі [4, с. 362].

Осібне місце займає документ від 1 березня 1666 року, де мова йде про захист прав грецьких купців. Гетьман, що був зацікавлений у збільшенні обсягів імпорту, запроваджує разовий податок до державної скарбниці на ввезені товари [4, с. 345], унебезпечуючи греків від сваволі місцевої адміністрації, своєрідного «середньовічного рекету».

Збереглося декілька універсалів, присвячених майновим правам окремих осіб. Вдова Миколи Маковського та її син стали власниками млинів у Кролевіці та Бистрику (27 січня 1667 року) [4, с. 347]. Військовий товариш Прокіп Плоскиня (небіжчик Іонікія Силича – чернігівського полковника), був обдарований млином на річці Свинлі [4, с. 350], Олексій Заруцький – греблею і млином на Занківських криницях [4, с. 351], Гнат Казаченков – млином на річці Циблі [4, с. 351]. Стародубівський обозний Гаврило Дашенко з гетьманської ласки став власником села Литовського та млина на Цитві [4, с. 359]. 12 березня 1668 року військовий товариш Михайло Рубець і його брат Ілля отримали дуже щедрий подарунок: 16 населених пунктів (села, слобідки, селища) поля, сіножаті, млини [4, с. 363]. Гетьманським універсалом від 9 квітня 1668 року підтверджено права на маєтки і Лавріна Борозни [4, с. 365].

Універсали яскраво ілюструють як змінилися зовнішньополітичні погляди Івана Брюховецького. Він першим із українських гетьманів їздив «на поклон» до московського царя, отримав титул боярина і перші законодавчі акти демонструють потужні проросійські настрої.

В універсалі від 18 жовтня 1663 року гетьман Брюховецький закликає населення Правобережної України об'єднатися під скіпетром московського царя, роз'яснюючи, що «братья наша милая... в явной слепоте и обмане видимом пребываете, когда русское имя на себе от предков своїх нося, не к тому монарху, прибегаете, но отступив от единовѣрного православного монарха дедичного... , Русью будучи, уклоняетесь до иноверния, именем и верою несоглашающихся, обороны лятцкия», наводячи як аргумент прислів'я: «Донеле свет светом, дотоле лях (поляк – В.М.) русину братом быти не может» [4, с. 302]. Піддано жорстокій критиці діяння Івана Виговського та правобережного гетьмана Павла Тетері, які вели Україну до «загибелі» [4, с. 303]. Брюховецький запевняє в готовності разом із своїми козаками загинути за «вольності стародавні, за жінок і дітей наших, а найбільше за гідність православного монарха нашого...» [4, с. 309].

Обдаровуючи Прилуцький Густинський монастир озерами, гетьман робить своєрідне заповнення про щоденні мотиви «за царское пресветлое величества благородных наследников, многолетние здоровье и за всё Войско Запорожское» [4, с. 346].

Зовсім інші настрої подибуємо в гетьманських документах після укладення Андрусівського миру (20 січня 1667 року) між Річчю Посполитою та Московією, коли король і цар дійшли згоди.

Лютневий 1668 року універсал містить заклики до жителів Новгород-Сіверського про допомогу у звільненні України від московського війська тому що «москали очень хитро поступают, а с ляхами помиряться» [4, с. 354].

З аналогічним закликом звертається Іван Брюховецький до жителів Колонтаєва (11 лютого 1668 року), розкриваючи зміст російсько-польських домовленостей, спрямованих на нищення української держави [4, с. 356].

Український гетьман прагнув створити Союз Війська Запорізького і Війська Донського, наголошуючи на братстві православних християн та звинувачуючи Москву у зраді, прогножуючи сумні наслідки Андрусівського договору: розорення і занепад України і Дону, іноземне панування,

поширення латинського письма та ереси латинської «(католицької віри – В.М.) [4, с. 358]».

Івану Брюховецькому не вдалося зберегти не лише владу, а й власне життя, він загинув на Сербиному полі (поблизу Диканьки – В.М.) в червні 1668 року, забитий прихильниками гетьмана Петра Дорошенка [4, с. 367].

За Івана Самойловича вивершується місто Глухів і ми маємо лише кілька документів гадяцького походження: універсал від 2 липня 1673 року про права Чернігівської, Новгородської та усього Сівера архієпископії на маєтності у Ніжинському, Чернігівському та Стародубському полках [4, с. 672]. Цього ж дня, але іншим наказом, писар ніжинського полку Павло Михайлович отримав млин [4, с. 673]. Переяславський і гадяцький протопоп Григорій Бутович був пожалуваний правом відбирати «повинності» від жителів сіл Сари і Крутки [4, с. 673–674].

За Івана Мазепи гетьманською столицею був Батурин. А ще одне піднесення Гадяча відбулося на початку XVIII століття, коли місто і полкові маєтності, в якості компенсації за відмову від

гетьманської булави у листопаді 1708 року перейшли у власність Павла Полуботка розпорядченими грамотами Петра I [5, с. 373].

На скільки ці землі були привабливими для перших осіб козацької держави, можна судити за російським описом, конфіскованим у Павла Полуботка: у Гадячі два двори з будівлями, сад, левада, погріб з медами, посіви тютюну, ярові. У полку село Хицях (з левадами, посівами тютюну, гаєм), села Густі Могили, та Жалобни (з «пашней на 5 дней») [5, с. 484].

Ми маємо і цілу низку гадяцьких актів Полуботка, але вони є об'єктом іншої студії [5, с. 88–483].

Підсумовуючи, необхідно зазначити наступне: гетьманські універсали, незважаючи на розлогу історіографію, потребують подальшого ретельного дослідження та аналізу з оприлюдненням результатів; існує нагальна потреба в сучасній, оновленій «Історії міст і сіл» [6]; завданнями історичного краєзнавства є створення повної історії регіонів, серед яких Полтавщина займає чільне місце.

Джерела та література

1. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
3. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / [упоряд. І. Бутич] – К.: Альтернатива, 1998. – 414 с.
4. Універсали Павла Полуботка (172–1723) / [упоряд. В. Ринсевич]. – К., 2008. – 720 с.
5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тисленко]. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
6. Гугляк В. Суботів Хмельницьких / В. Гугляк. – К., 2008. – 64 с.
7. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський – К., 2004. – 436 с.
8. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К., 2002. – 187 с.
9. Мицик Ю. А. Царичанка козацька. До 400-річчя заснування Царичанки / Ю. А. Мицик. – К.: Генеза, 2004. – 88 с.

Владимир Маслак

Гадяцкие акты второй половины XVII века в серийном издании «Универсалы украинских гетьманов»

В статье на основе универсалов раскрывается место и роль города Гадяча в формировании украинского государства как рангового имени украинских гетманов.

Ключевые слова: универсал, гетман, документ, гетманское государство.

Volodymyr Maslak

Gadyatski acts of the second half of XVII century in the serial edition «Universals of Ukrainian hetmans»

In the article on the basis of universals the place and role of town of Gadyach in the process of the Ukrainian state formation as a rank of Ukrainian hetmans' ownership have been studied.

Key words: universal, hetman, document, hetman state.